

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy régi német diáknóta útja

A magyar nyelvészek 1994. nyarán Egerben tartott VI. Nemzetközi Kongresszusán „A bécsi Bajor–Osztrák Tájszótár (WBÖ.) és német jövevényszó-kutatásunk” címmel tartottam előadást. (Kéziratom máig megjelentetésre vár.) Szemléltetésül idéztem a szótár 1992-ben megjelent 30. füzetének (Lieferung) egy magyar vonatkozású szócikkét:

Temeschwar ON, Name der Stadt Temesvar/Timișoara in WRum. allg. Öst. (soweit bekannt: *temešwār* u. ä.); übertr.: kleines, primitives Provinztheater Öst. It. KÜPPER Lex. d. dt. Ugs. 8, 2839; Ra.: *hintwewtß fon demeßwā* irgendwo am Ende der WeltW.; urspr. ung. ON. mit der Bed. „Burg (ung. *vár*) im Schwemmggebiet der Temes/Timiș (linker Nebenfluß der Donau)” E. Kü. (Spalte 1467.)¹

A bajor nyelvjárás sajátosságaihoz igazodva a szótár a *d* és *t*-kezdetű szavakat nem különíti el; az ábécérend a második betűnél érvényesül.

A szócikk elolvasása után megállapítható, hogy a címszóként szereplő *Temeschwar* éppúgy átvitt jelentésben szerepel, mint a két „übertr.” jelölésű szólás: a) kis, kezdetleges vidéki színház; b) ’valahol a világ végén’. A szöveget záró etimológiai magyarázat: „a Temes — a Duna bal oldali

¹ A rövidítések feloldása: ON = Ortsname — helységnév; u. ä. = und ähnliches — hasonló; It. = laut — szerint; KÜPPER = HEINZ KÜPPER, Wörterbuch der deutschen Umgangssprache, Hamburg, 1963—; Ra. = Redensart — szólás; W = Wiener; E. Kü. = ERIKA KÜHN, a szócikk szerzője; a szótár jeles munkatársa, a bécsi nyelvjárás szakértője.

mellékfolyója — melletti vár a mocsaras területen” pontatlan: Temesvár mellett a Bega folyik (a helyesbítés forrását lásd alább).

„Milyen — ma már rejtélyesnek tetsző — jelentésszösszefüggést sejtet ez a *hinterwärts von Temeschwar* szólás?” — tettem fel a kérdést annakidején. „Bizonyára maradvány — anekdotikus izzel — a monarchia idejéből” — próbáltam felelni saját kérdésemre. Talán nem tévedtem.

A választ Herczeg Ferenc — vélhetően utolsó művében —, emlékezései harmadik kötetében találtam. A régmúltat idézve írja: „Ötven és néhány évvel ezelőtt indult el egy kalandom, tegnap délután (az 1930-as évek végén) ért dicstelen véget...” Az 1880-as évek elején, elsőéves jogászként („a gólyát akkor még baleknak hívták” — fűzi hozzá) barátaival a budai Márványmenyasszonyban vacsorázott (az 1793-ban alapított vendéglő ma is működik a budai Márvány utcában); majd táncra kérte a szomszéd asztalnál ülő család fiatal leány tagját. „Hová való maga? kérdezte Pepi (a kislány neve). — Verseci vagyok. Hát az hol van? — *Pontosan tíz mérföldnyire Temesvártól délnek*. A táncosnőm elkezdett visítózva nevetni. Kisült, hogy a társaságában ismernek egy német diáknótát, mely így kezdődik: *Zehn Meilen hinter Temesvár* — Da sitzt der Fürst Bibesco ... Hogy én a Bibesco hazájából való vagyok!” (Herczeg Ferenc Emlékezései III. Hűvösvölgy. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 213—4).

Herczeg tehát szülővárosa földrajzi helyzetét így határozza meg: „*Tíz mérföldnyire Temesvártól délnek*”. (Ő írta: „Temesvár, nem mint az avatatlan hinné, a *Temes*, hanem a *Bega* folyó partján fekszik”. H. F. Emlékezései I. A Várhegy (1933). Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985². 103).

A régi német diáknóta első sora — *Zehn Meilen hinter Temesvár* — Herczeg számára a Temesvár és szülővárosa, Versec közötti tényleges, tíz mérföldnyi: kb. 74—75 km-nyi távolságra utal. (Vö. *mérföld* „nagyobb távolság mérésére haszn., országonként változó hosszsmérték..., földrajzi ~: 7500 m”; l. még: WAHRIG, WB. *Meile* alatt, MEYERS Grosses Handlexikon ugyanígy.) A WBÖ. *hinterwärts von Temeschwar* példája minden bizonnyal változata a *Zehn Meilen hinter Temesvár* nóta első sorának.

A folytatás: „*Da sitzt der Fürst Bibesco*” már költőien pontatlan, a bizonytalan, meghatározhatatlan messzeséget sejteti, annak ellenére, hogy az ’ott, azon a helyen’ alapjelentésű (de rendkívül szerteágazó jelentéstartalmú) *da* határozószóval kezdődik. Előre vagy vissza utal névmásként is a városnévre, így azt is a beláthatatlan távolba helyezi. Az itt említett Bibesco (vagy Bibescu) Gheorghe Bibesco havaselsvi, Kárpátokon túli román fejedelem volt 1842 és 1848 között. (A rá vonatkozó adatot Lőrinczi Rékának köszönöm.) Nevét többször említi BÍRÓ SÁNDOR „Erdélyi román értelmiség” című tanulmányában: „Bariþiu (a balázsfalvi papi szeminárium tanára) és a Kárpátokon túli románság vezetői 1838-tól kezdve rendszeresen együtt nyaraltak Erdély határmenti üllőlőhelyein: Előpatak, Borszék, Kovászna voltak azok a fürdő- és üllőlőhelyek, melyeket a Kárpátokon túli románok legszívesebben felkerestek. ... A rendszeresen Erdélyben nyaraló politikusok és tudósok között voltak többek között: Stirbei D. Barbu és Bibescu [!] későbbi fejedelmek” (In: Magyarok és románok. A Magyar Tört.tud. Intézet évkönyve. Szerkesztette DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. Bp., 1944. 136—7). Bibescu 1848 nyarán az olteniai események nyomán megmozduló néptömegek nyomására kénytelen volt lemondani (CSATÁRI DÁNIEL, Történelmi áttekintés: A polgári forradalom. In Románia útkönyv. Panoráma, 1980. 58—9).

A messzeségre, a Kárpátokon túlra mutató, a Bibescu fejedelem székhelyére utaló *da a hinterwärts von Temeschwar* vagy a *Zehn Meilen hinter Temesvár* együttesében emlékeztet a magyar *Bergengócia* jelentéstartalmára: abban is a ’távolság’, ’Isten háta mögötti, eldugott hely’, ’hegyes-völgyes vidék’ jelentéselemeket találjuk (vö.: GYALMOS JÁNOS: MNy. 1933: 287; JUHÁSZ JENŐ: MNy. 1941: 343—4).

A diáknóta Bibescut idéző sora a jelen idejű *sitzt* igealakokkal az 1848 előtti időkre utal, tehát már az 1880-as években, Herczeg ifjúkorában is „réginek” tekinthették. — KATHARINA SCHUSSER, a WBÖ. munkatársa, aki kérésre szorgosan kutatott, további ausztriai adatokat nem talált erről a nótáról; ma már nem ismerik, csak a szólás él — valamennyire.

De miért is válhatott átvitt jelentésűvé ez a városnév és szólássá a diákdal első sora a valamikori bécsi nyelvhasználat számára? A monarchia központjától messze, Bécshez viszonyítva mérhetetlennek tetsző távolságot sejtet: valahol délen, arra, azon a tájon, ahol a beteg lelkű költő, Nicolaus Lenau született; ott, ahol még van „császári”, „közös” helyőrség, ahol — oly messze a fővárostól —, a katona vagy az állami hivatalnok számkivetettnek érzi magát, éppúgy, mint anakidején a fiatal Babits Fogarasban vagy Juhász Gyula Szakolcán. Az ő panaszos levelében olvassuk: „Tomiból írok, Szakolcáról a morva sorompó mellől és te megértesz. Évek előtt te is írtál és éreztél így: Tomiba menve, Fogarasra” (Juhász Gyula levele Babits Mihályhoz 1911. szeptemberében. In Babits — Juhász — Kosztolányi levelezése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959. 197—8).

Itt, „a világ végén” a színház, esetleg az alkalmi nyári színtársulat jelentette az egyetlen szórakozást, mint a korszak kedvelt bécsi írója, Arthur Schnitzler „Freiwild” című színművében. Ennek, a Bécsben 1898-ban nagy vihart kavart darabnak a helyszíne a monarchia bármely, Bécsből távol fekvő városa lehetett a morvaországi Troppautól (ma: Opava) Temesvárig vagy Nagyikindáig. (Vö. Rudolf Forster [jeles színész] visszaemlékezéseit: „Das Spiel mein Leben”; idézve: Theater in der Josefstadt: Spielzeit 1987/88. Heft 2., Wien, 48—9.) Úgy vélem, itt kell keresni a „kleines, primitives Provinztheater” szólás forrását.

A Herczeg Ferencről idézett egykori német diáknóta még ilyen szűkre szabott elemzése is hozzájárulhatott a WBÖ. rejtélyesnek tetsző *Temeschwar* szócikke címszavának és átvitt jelentésének a megvilágításához, de segített felidézni a régmúltat, a letűnt monarchia utolsó évtizedeit is. És — vélhetően — sikerült az 1994-es egrai előadásomon feltett kérdésemre is elfogadható választ adnom.

HORVÁTH MÁRIA